

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 9)

Torrwyd ar y gyfres hon o erthyglau am bwysigrwydd y Barri yn y frwydr dros y Gymraeg yn hanner cyntaf yr ugeinfed ganrif gan y rhifyn dwbl arbennig o'r *Dinesydd* i ddatlu hanner canmlwyddiant sefydlu'r papur (sef rhifyn Ebrill/Mai 2023), ond dyma ailgydio yn awr yn y gyfres a throi yn benodol at weithgarwch Undeb Cenedlaethol y Cymdeithasau Cymraeg.

Fel yr eglurwyd yn f'erthygl yn rhifyn mis Mawrth eleni, bu cymdeithas Cymrodorion y Barri a'i hysgrifennydd egnïol, D. Arthen Evans, yn allweddol yn y symudiad a esgorodd ar sefydlu Undeb y Cymdeithasau Cymraeg yn 1913. Etholwyd Arthen yn ysgrifennydd cyffredinol yr Undeb, a bu wrth y gwaith hwnnw hyd ei farw yn 1936 yn 58 mlwydd oed.

Fel y nodwyd yn rhifyn Mawrth, gellid dadlau mai Undeb y Cymdeithasau Cymraeg ynghyd ag Urdd Gobaith Cymru a Phlaid Cymru oedd y tri chorff pwysicaf yn y frwydr dros y Gymraeg a Chymreictod yn y cyfnod rhwng y ddau ryfel byd. Arwydd o hynny yw'r ffaith mai dyna'r tri chorff a fu'n gyfrifol am drefnu Deiseb Genedlaethol yr Iaith Gymraeg, a lansiwyd adeg Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd yn 1938. Llofnodwyd y ddeiseb honno gan tua 400,000 o bobl, a'r canlyniad fu pasio Deddf Llysoedd Cymru gan Senedd San Steffan yn 1942, deddf a ddiddymod y 'cymal iaith' yn 'Neddf Uno' 1536 a chaniatáu i'r Gymraeg gael ei defnyddio mewn llysoedd yng Nghymru dan rai amgylchiadau.

Yr hyn a oedd yn gyrru'r tri chorff yn eu blaen oedd pryder dros ddyfodol y Gymraeg ynghyd â'r awydd i ennill ymreolaeth i Gymru.

Dywedodd Ifan ab Owen Edwards yn rhifyn Chwefror 1922 o'r cylchgrawn *Cymru* mai ei reswm dros sefydlu 'Urdd Gobaith Cymru Fach' ddechrau'r flwyddyn honno oedd am mai 'tuedd plant ein trefydd, yn enwedig y dyddiau hyn, yw cefnu ar yr iaith Gymraeg'. Rhaid oedd gwneud rhywbeth i atal hynny, meddai. Roedd y ffurflen ar gyfer ymuno â'r urdd newydd honno yn gofyn i'r aelodau addo defnyddio'r Gymraeg ym mhob cyd-destun – ei siarad a'i darllen, canu caneuon Cymreig, chwarae bob amser yn Gymraeg, ac yn y blaen. Ond roedd hefyd yn gofyn i'r plant addo 'peidio gwadu byth mai Cymry ydym, na bradychu ein gwlad ar unrhyw amgylchiad'. Y nod, meddai 'Ifan ab', oedd 'ceisio uno plant Cymru mewn urdd i gynorthwyo ei gilydd i fod yn Gymry pybyr'. Felly, er i wleidyddiaeth gael ei gwahardd o agenda swyddogol yr Urdd o gyfnod cynnar, mae'n amlwg fod cryfhau'r ymdeimlad o hunaniaeth genedlaethol yn rhan o'r weledigaeth o'r dechrau. A diddorol yn y cyd-destun hwnnw yw gweld Ifan ab Owen Edwards yn

dadlau yn rhifyn Gorffennaf 1922 o *Cymru* mai anghenraid Cymru oedd 'ymreolaeth a hawl i ddatblygu ei hun yn ei dull ei hun'.

Sefydlwyd 'Plaid Genedlaethol Cymru' yn 1925 â'r nod o ennill ymreolaeth i Gymru, a hynny (yng ngeiriau un o'i sylfaenwyr, Saunders Lewis, yn ei ddarlith gyweirnod *Egwyddorion Cenedlaetholdeb* yn 1926) er mwyn diogelu 'y drychfeddwl a'r diwylliant Cymreig'. Rhan bwysig o hynny oedd gwneud y Gymraeg 'yn unig iaith swyddogol Cymru, yn iaith y llywodraeth yng Nghymru, yn iaith pob cyngor' ac 'yn unig gyfrwng addysg o'r ysgol elfennol hyd at y brifysgol'. Y nod, hefyd, oedd gwneud yr addysg honno'n 'Gymreig [trwy] roi lle blaen yng nghwrs ysgol i lenyddiaeth a hanes Cymru'. Gwelwn, felly, mai un o amcanion canolog y blaid wleidyddol newydd honno oedd sicrhau bod 'ein heniaith fwyn' yn llawn 'hoen' (chwedl Lewis Valentine, un arall o sylfaenwyr Plaid Cymru).

Roedd yr iaith Gymraeg a'i ffyniant yn gwbl ganolog hefyd i weledigaeth a gweithgarwch Undeb Cenedlaethol y Cymdeithasau Cymraeg, fel y dengys y gair 'Cymraeg' (yn hytrach na 'Cymreig') yn ei enw. Nid yw hynny'n syndod o ystyried y sylw a ganlyn am bwysigrwydd y Gymraeg gan J. Tywi Jones (1870–1938), gweinidog gyda'r Bedyddwyr yn y Glais yng Nghwm Tawe a'r un a awgrymodd sefydlu'r Undeb, a hynny pan oedd ar ymweliad â'r Barri yn 1911. Bu Tywi hefyd yn gefn mawr i'r Undeb dros y blynyddoedd yn rhinwedd ei swydd fel golygydd papur newydd *Y Darian*; ac meddai am y Gymraeg: 'Nid oes dim ynglŷn â chenedl sydd yn bwysicach na'i hiaith. Y mae cyfoeth bywyd a delfrydau cenedl yn drysoredig yn ei hiaith a'i llenyddiaeth.'

Gellid dod o hyd i sylwadau tebyg am y Gymraeg gan Arthen Evans, yr un a aeth â'r maen i'r wal yn dilyn awgrym Tywi trwy drefnu'r cyfarfodydd a arweiniodd at sefydlu Undeb y Cymdeithasau Cymraeg yn 1913. Y Gymraeg yw 'ein trysor pennaf i gyd', meddai Arthen; ond roedd ymgyrchu dros ymreolaeth i Gymru hefyd yn rhan o agenda'r Undeb yn ei flynyddoedd cynnar. Ond newidiodd hynny gyda sefydlu Plaid Cymru, fel y gwelwn oddi wrth lythyr gan Arthen at H. R. Jones, trefnydd cyntaf y Blaid, ym mis Gorffennaf 1925, lle y dywed 'y gall ein Hundeb ni weithio ym myd yr iaith neu yn narn yr iaith o faes mawr cenedlaetholdeb ac y gall y Blaid weithio yn y darn politicaidd'. Roedd 'digon o le i bob un ohonom', meddai.

Roedd dros 70 o gymdeithasau Cymraeg wedi ymuno â'r Undeb o fewn blwyddyn i'w sefydlu. Yn ne Cymru yr oedd y cymdeithasau hynny i gyd bron, a'r rhan fwyaf ohonynt yn y de-ddwyrain, lle yr oedd (yng ngeiriau Arthen yn 1909) 'y llanw Seisnig [yn torri]

megis ton anferth dros yr holl fro'. A mudiad yn neheudir Cymru oedd yr Undeb yn bennaf am flynyddoedd. 'Ni theimla'r Gogledd yr anghenraid am Gymdeithasau [Cymraeg] fel ag y gwna'r De', meddai adroddiad blynyddol yr Undeb am 1919, am na welid fod y Gymraeg dan gymaint o fygythiad yno. Fe fyddai nifer y canghennau o'r Undeb yn mynd ar gynydd yn y Gogledd yn ystod y 1920au a'r 1930au; ond y gwrthwyneb fu'r hanes yn y De yn yr un cyfnod, oherwydd y dirwasgiad economaidd a'r cwmp yn nifer y siaradwyr Cymraeg yn y de-ddwyrain, nes bod y gweithgarwch yn y Gogledd yn fwy bywiog nag yn y De erbyn i'r Undeb ddod i ben yn 1941, pan ddaeth yn rhan o gorff newydd o'r enw Undeb Cymru Fydd.

Yn sylfaenol, grŵp pwysig oedd yr Undeb i 'sicrhau [i'r Gymraeg a'i llên] eu lle dyladwy ymhob cylch o fywyd Cymru' a 'meithrin yr ysbryd cenedlaethol'. Gweithredai'n genedlaethol ac yn rhanbarthol trwy amrywiol bwyllgorau a chyfarfodydd, ac yn lleol trwy'r cymdeithasau Cymraeg a oedd yn aelodau o'r Undeb.

Rhan bwysig o swyddogaeth yr Undeb, yn enwedig trwy ei gynadleddau blynyddol a'i gyngor cenedlaethol, oedd bod yn gyfrwng i arweinwyr y mudiad cenedlaethol, yn lleol ac yn genedlaethol, rwydweithio a chydsymud. Roedd llawer o'r arweinwyr hynny, fel Arthen a Tywi, yn athrawon ac yn weinidogion, ac nid yw hynny'n syndod oherwydd yn amlach na pheidio gwelwn mai pobl o fyd addysg ac arweinwyr crefyddol yw asgwrn cefn mudiadau cenedlaethol ar draws y gwledydd a'r canrifoedd.

Byddai'r Undeb yn ymgyrchu mewn amrywiol ffyrdd – llythyru a lobïo, cynhyrchu cylchlythyrau a memoranda, trefnu digwyddiadau a chynadleddau, ac yn y blaen – a hynny ar amrywiaeth eang o bynciau yn ymwneud â'r Gymraeg. Gwelwyd eisoes iddo bwysio am yr hawl i ddefnyddio'r Gymraeg mewn llysoedd barn, ac ymhlith ymgyrchoedd eraill yr Undeb gellid nodi ceisio cael banciau i gynhyrchu sieciau dwyieithog, dadlau dros gael lle teilwng i'r Gymraeg ar y radio, gofyn am yr hawl i anfon telegramau yn y Gymraeg, annog defnyddio enwau lleoedd Cymraeg

wrth gyfeirio llythyrau, ceisio sicrhau hen gartref y bardd Islwyn ar gyfer y genedl, ac yn y blaen.

Un o'r pethau cyntaf a wnaeth cymdeithas Cymrodorion y Barri wedi iddi gael ei sefydlu yn 1906, dan ysgrifenyddiaeth Arthen Evans, oedd casglu £10 – swm sylweddol ar y pryd – er mwyn prynu llyfrau Cymraeg ar gyfer llyfrgell gyhoeddus y dref. Ac fel y gwelwn yn rhifyn Ebrill 1921 o'r cylchgrawn *Cymru*, Arthen oedd un o'r rhai cyntaf i ymateb i apel gan Ifan ab Owen Edwards yn y flwyddyn honno i bobl ymrwmo i brynu o leiaf un llyfr Cymraeg bob mis. Nid yw'n syndod, felly, weld bod hyrwyddo cyhoeddiadau Cymraeg yn rhan gyson o weithgarwch Undeb y Cymdeithasau Cymraeg dros y blynyddoedd, gan gynnwys cynnal 'Gŵyl Llyfrau Cymru' yng Nghaerdydd a manau eraill adeg Gŵyl Ddewi rhwng 1930 a 1939, ar ôl i Arthen Evans godi'r mater yn un o bwyllgorau'r Undeb.

Athro ysgol fu Arthen ar hyd ei yrfa, ac fel y gwelwyd yn f'ysgrif yn rhifyn Mehefin 2022 o'r *Dinesydd*, roedd ymgyrchu dros gynyddu'n arwyddocaol y ddarpariaeth Gymraeg yn ysgolion y Barri yn rhan bwysig o weithgarwch Cymrodorion y Barri o'r dechrau. Nid rhyfedd, felly, fod ymgyrchoedd i wella'r ddarpariaeth Gymraeg ym myd addysg yng Nghymru, a hynny ar bob lefel o'r plant lleiaf hyd at addysg brifysgol ac addysg oedolion, yn ganolog i weithgarwch Undeb y Cymdeithasau Cymraeg ar hyd ei hanes. Ac nid dysgu'r Gymraeg a hybu addysgu trwy gyfrwng yr iaith yn unig, ond hefyd Gymreigio'r maes llafur trwy ymgyrchu dros gael lle teilwng ynddo i lenyddiaeth Gymraeg, hanes Cymru, canu gwerin, ac yn blaen – gan gynnwys celf, fel y gwelwn o'r gyfrol arloesol, *Perthynas y Cain a'r Ysgol* gan yr athro blaengar ac amlochrog hwnnw yn Ysgol Lewis, Pengam, Thomas Matthews (1874–1916), a gyhoeddwyd gan yr Undeb yn 1916.

Un o gyfraniadau pwysicaf Undeb y Cymdeithasau Cymraeg oedd cynnal Ysgol Wyliau Gymraeg yn Llanwrtyd ym mis Awst o 1918 ymlaen, ac mae'n werth oedi ychydig gyda hynny...

(I'w barhau)